

خاطرات یک شیعه هندوستانی از سفرش به مشهد و بازدید از آستان ملائک پاسبان حضرت رضا(ع)

آن تابستان طلایی که بر حاجی داوود گذشت

شیرین سیدی | حاج داوود یکی از شیعیان بمبئی هندوستان است که ۹۷سال پیش به قصد زیارت آستان ملائک پاسبان حضرت رضا(ع) به مشهد می آید. خیال داشته است مثل هزاران زائری که می آیند، زیارتی کند، سوغاتی بخرد وبرگردد. اما حرم مطهر و صحن وسرایش آن قدر زیبایی داشته است که او را دست به قلم می کند تا به مدد جوهر و کاغذ، هر آنچه را دیده است، برای آیندگان ثبت کند، آیندگانی که مشتاقند و پای آمدن ندارند.

حاج داوود در سال ۱۳۰۵ خورشیدی خاطره هایش را می نویسد. بی آنکه بداند آن سطر ها روزی، بخشی از تاریخ برای شناختن وضعیت حرم مطهر در قرن گذشته می شوند.

- در حرم، خود را محصور در زیبایی یافتم

«الحمد... ساعت ۴:۳۰ عصر به مشهد مقدس رسیدیم. گنبد طلایی حرم مبارک از فاصله پنج تا هفت مایلی نمایان بود و باتابش خورشید شکوه بیشتری پیدا می کرد. همه مالین صحنه وصف ناپذدنی را دیدیم و به بارگاه حضرتش، ادای احترام کردیم».
این نخستین سطر حاجی داوود هنگام رسیدن به مشهد است و آن گونه که در ادامه آورده، در خانه متولی باشی آستانه که از دوستانش بوده است، اقامت می گزیند و بعد از ساعتی، پا در کوچه های تنگ و پارک مشهد می گذارد تا به دیدار دوست ناثل شود، «هرگز آن تابستان طلایی و روز به یادماندنی نهم آگوست ۱۹۲۶میلادی (۱۷مرداد ۱۳۰۵ خورشیدی) را که برای اولین بار آن جایگاه مقدس را دیدم، فراموش نمی کنم. به محض ورود به صحن مسجد گوهرشاد، خود را محصور در مناظر زیبایی یافتم که از همه طرف، ما را احاطه کرده بود. صحن ها و روضه مبارک همچون بهشت روی زمین بود و فضای بزرگی داشتند. هنگامی که وارد مسجد گوهرشاد شدیم، هنوز به سر شب خیلی مانده بود، البته زائران، نماز ظهر و عصر را خوانده، در یک طرف صحن، واعظان مشغول موعظه بودند. برخی در حال دعا بودند] و عده ای هم با صدای بلند، زیارت نامه یا قرآن می خواندند. ما از صحن مسجد گوهرشاد مشرف شدیم به صحنی که در زمان فتحعلی شاه قاجار ساخته شده و به صحن نو معروف است. هر سه صحن در اطراف حرم مبارک قرار گرفته اند و در مجموع پانزده در دارند. صحن ها چنان وسیع هستند که بیش از ۵۰هزار نفر در آن ها جای می گیرند».
او سپس این شعر را ترنم می کند که: «بهشت روی زمین، مسجد گوهرشاد است/ به هر کجا که نظر می کنیم، دری باز است».

حاجی داوود اشک می ریزد و چند رکعتی نماز زیارت به جا می آورد و بعد پیرسان پیرسان راه روضه منوره را پیش می گیرد، «بیشترین نماز جماعت و مجلس وعظ هم در مسجد گوهرشاد و صحن آن برگزار می شود. از داخل این صحن، وارد حرم مطهر شدیم. اولین در بزرگی که از آن داخل شدیم، از نقره ساخته شده بود. افقره در دیگر همانند این در، اطراف حرم قرار دارد. پس از ورود به روضه مبارکه، وارد دارالحفاظ می شویم و زیارت نامه را در اینجا می خوانیم. در اطراف حرم جایی که قبر حضرت قرار گرفته، «رواق قرار دارد».

از درهای نقره تا جام الماس نشان روی ضریح

ناگفته نماند که اشتیاق او برای تماشای ضریح سبب شده است که زیبایی های شگفت آور در معماری حرم رضوی را قلم ببندازد و از آن ها نکوید: «درها و ورودی رواق ها را در ورودی رواق، وصل به روضه منوره، هم به اندازه چهارپا از دو طرف، روکش نقره ای دارد و حدود ۱۰ یا بالاتر از آن باروکش طلا تزیین شده است. دورتادور ضریح در دو طرف بالای قبر مبارک، نیز دو تاجاج مرصع گوهرشان گذاشته اند. در رواق ضریح مبارک حرم مطهر، دو در

دیگر با همان ویژگی های در فوق نصب است. پایین پا و پشت سر حضرت هم یک جام الماس نشان روی ضریح قرار داشت. یک محفظه شیشه ای، حاوی جواهر قیمتی حدودا به ارزش ۱۰لک رویی (یک میلیون روپیه) هم به دیوار بالای سر حضرت نصب کرده بودند. چشم انداز ضریح مبارک چنان باشکوه بود که انسان در برابر آن به خشوع می افتاد. دیوارها و سقف رواق ها پر از حکاکی و قلمزنی و نقوش است. آیینه کاری های گران قیمت که سر به صد هزار رویی می زند، سطح دیوارها و سقف ها را پوشانیده است. ایوان جنوبی صحن عتیق به اندازه ۳۰ پا عرض و ۴۵ پا طول (هر پا حدود ۳۰ سانتی متر است) طلا کاری شده است. این عملیات طلا کاری به دستور یکی از پادشاهان مشهور ایران، یعنی نادرشاه، انجام گرفته و جزاین، جویباری از وسط صحن می گذرد که پنج حوض داخل صحن را پر آب می کند. این شبکه آب رسانی به دستور شاه عباس دایر شده است. در وسط صحن، سقاخانه ای قرار دارد که گنبد آن توسط فردی ناشناخته به نام «امیدوار» طلاکاری شده است. همانند صحن عتیق، صحن دیگری در شرق روضه مبارکه قرار دارد که آن را هم به دستور فتحعلی شاه قاجار ساخته اند. دیوارهای ایوان غربی این صحن هم که به حرم مطهر وصل است، مطلاست. در بالای مرقد مطهر هم گنبد طلایی بزرگی قرار دارد که اندازه دایره گنبد حدود پنجاه پاست، درحالی که ارتفاع گنبد از پشت بام تا رأس آن ۷۵ پاست. به طوری که از فاصله بسیار دور دیده می شود. این گنبد و برخی بیواتات دیگر نیز توسط شاه عباس ساخته شده اند. این پادشاه خیلی علاقه مند به زیارت بود و سه بار به زیارت مشهد آمد. در آخرین سفرش که در سال ۱۱۱۱قمری رخ داد، به نشانه احترام به امام رضا(ع)، از پایتخت خود اصفهان تا مشهد، نزدیک به ۱۲۰۰مایل رایپاده پیمود. در خلال این مسافرت هر کجا توقف می کرد، دستور ساختن کاروان سرا و مرمت جاده ها را می داد و در هنگام توقف در مشهد هم مانند خدام، در اماکن متبرکه خدمت می کرده است».

- ...وردی خان و شفای ۱۳چشم تابینا!

حاج داوود در سفرنامه اش، روایتی هم درباره گنبد ...وردی خان نوشته است: «در اطراف بارگاه امام، رواقی به نام گنبد ...وردی خان است که داستان جالبی دارد. گفته می شود در سال ۱۰۰۰هجری قمری که شاه عباس به مشهد آمده بود، شمشیرش را به فقیر کوری به نام ...وردی خان هدیه می دهد. فقیر که نمی دانسته هدیه کننده شاه است، پس از لمس شمشیر احساس می کند که این شمشیر باید از جنس نقره و بسیار گران بها باشد. پس می گوید این طور به نظر می رسد که شما این شمشیر را به اضافه اشیای قیمتی دیگر از خزانه شاه عباس دزدیده باشید و حالا با گذاشتن آن در دست من، می خواهید مرا به عنوان دزد قلمداد کنید، بنابراین من این شمشیر را قبول نمی کنم. مشاهده این تیزهوشی فقیر کور، شاه را بر آن می دارد تا وی بپرسد

چه مدت بر سر این مزار به گدایی مشغول است. فقیر جواب می دهد که تقریبا بیست سال است. شاه دوباره می پرسد که چگونه است پس از بیست سال مجاور بودن، هنوز اینجا هستی و در کنار این مزار شریف گدایی می کنی اما چشمات شفا نیافته است؟ حالامن به داخل حرم می روم و وقتی از زیارت برمی گردم، اگر چشمات شفا نیافته باشد، با همین شمشیر دونیمه ات کرده و به دو طرف همین در آویزان می کنم. فقیر با این گفته های شاه، سخت می ترسد و باحالت گریه و تضرع از امام رضا(ع) شفا می خواهد و به برکت توجه حضرت و قدرت لایزال الهی، چشمانش بینا می شود. هنگامی که شاه از زیارت بازمی گردد، می بیند که فقیر بینا شده، پس خوشحال شده و به او صله بزرگی می دهد. ...وردی خان هم با انعام پادشاه، ثروتمند می شود و یک رواق در کنار حرم مبارک بنا می کند. او همچنین جایی برای دفن خود در رواق درنظر می گیرد تا پس از فوتش او را در همان جا دفن کنند که چنین می شود». البته درست ماجرا این است که ...وردی خان یکی از رجال دریاری و از سرداران حکومت صفوی بوده است که این بخش از حرم، یادگار و باقیات صالحات اوست.

- اداره آستانه با ۴۵۰هزار روپیه

ظهر روز نخستین زیارت، حاجی داوود برای خوردن ناهار به مهمان سرای حضرتی می رود. او در اینجا اطلاعات خوبی هم درباره پذیرایی از زائران راه های دور و نزدیک می دهد؛ اطلاعاتی که نشان می دهد حریم حرم مطهر در یک قرن پیش، چگونه و با چه تعداد خادم اداره می شده است: «امور مربوط به خدمت در اماکن متبرکه که برعهده ۱۵۰۰خادم است که به نوبت، صحن را نظافت می کنند، قرآن می خوانند و سایر وظایف محوله را انجام می دهند. زائری که تازه به مشهد وارد می شود، یک وعده غذا در مهمان سرای حضرت مهمان خواهد بود. درآمد سالانه حرم مبارک آستان قدس به اضافه درآمد حاصل از املاک، چیزی حدود ۱۵۰هزار تومان می شود که تقریبا برابر با ۴۵۰هزار روپیه است. این درآمد علاوه بر حقوق مستخدمین و کارگران، صرف تعلیمات مذهبی یعنی

مهمان سرایی برای زائران حضرت

مهمان سرای حضرت نمی تواند پاسخگوی نیاز هر دو گروه باشد.

مهمان سرای آستان قدس تا اواسط دوره قاجار دارای یک مطبخ بود و از همه خدام و زائران در یک مکان پذیرایی می کرد. این سیاق تا دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار معمول و مرسوم بود تا اینکه از دوره تولیت عضدالملک، مطبخ خدایم و زواری از یکدیگر جدا شد. مهمان سرای خدام در صحن نو در قسمت پایین پای حضرت و مهمان خانه زوار در قسمت بالاخیابان به راه افتاد. در این زمان، بخش کارخانه مبارکه زواری به پذیرایی از زائران اختصاص پیدا کرد و بخش دیگر کارخانه خادمی برای پذیرایی از کارکنان و خادمان حرم رضوی، کار خود را آغاز کرد. در دوره پهلوی اول، در زمان نیابت تولیت اسدی، آشپزخانه خدایم و زواری ادغام شد و برای نخستین بار دعوت نامه برای زائران تهیه شد. در دوره نیابت تولیت محمدعلی منصور نیز مهمان خانه تازه ای با امکانات خوب در سه طبقه در بست شیخ طوسی بنا شد. در زمان سیدفخرالدین شادمان نیز مهمان خانه حضرتی، تعمیر اساسی و ظروف مسی آن با ظروف چینی گل سرخی عوض شد. در این زمان، نام مهمان خانه به مهمان سرا تبدیل شد. این بنا در سال ۱۲۵۳ خورشیدی با بنای جدید سه طبقه در ۸۵۰مترمربع در بست پایین خیابان عوض شد. در دوران انقلاب نیز مهمان سرای دیگری در صحن غدیر به این مجموعه اضافه شد تا پذیرای زائران امام رئوف(ع) باشد.

کمک به طلبه ها و واعظان و خرج دارالشفای حضرت نیز می شود. حقوق کارکنان حدود ۱۰هزار تومان (برابر با ۳۵هزار روپیه) است. در این زمان، کمیسیون مدیریتی تشکیل شده است که شاه ایران در پایتخت، ریاست آن را برعهده دارد و نماینده وی در مشهد به امور آستان قدس از طرف وی رسیدگی می کند».

- سلام لشکر به حضرت ثامن(ع)

سطرهای بعدی سفرنامه حاج داوود درباره حرم مطهر رضوی به موضوع روشنایی حرم، سلام لشکر خراسان به حضرت و عزاداری ایام محرم اختصاص دارد: «روشنایی روضه مبارکه در شب به وسیله یک ژنراتور برق انجام می گیرد که توسط مادر آقاخان اهدا شده است. در روزهای پنجشنبه، افراد لشکر را که پادگان آن ها در کنار شهر است، برای زیارت به حرم می آورند. ساعت ۳ بعدازظهر سربازان به طور منظم و باصلابت، صف به صف برای زیارت وارد شده، برای نماز در صحن، صف می بندند و یکی از خدام روی منبر برای آن ها زیارت نامه می خواند. پس از آن سربازان به بارگاه علی بن موسی الرضا(ع) ادای احترام می کنند و از صحن خارج می شوند. در چهلیم امام حسین(ع) هم مراسم عزاداری برگزار می شود و غلغله عجیبی است، چنان که در روز وفات حضرت امام رضا(ع) یعنی ۲۹ صفر نیز شاهد برپایی مجلس سوگاری با بهیتی بودیم. در شب بیست و نهم هزاران نفر در صحن عتیق، گرد آمده بودند و رأس ساعت ۹ شب، درهای صحن بسته شد، به طوری که هیچ ورود و خروجی امکان نداشت. پس از حدود نیم ساعت یکی از مداحان پا ذا کرین، خطبه مخصوص شب وفات حضرت را خواند و با وجود جمعیت زیاد، سکوت خاصی حکم فرما بود که صدای خطبه به خوبی شنیده می شد. خدام در دو صف روبه روی هم دورتادور صحن می ایستند. در وسط آن ها نیز یک صف میانی از خدام که حدود ۱۵۰نفر هستند، قرار می گیرند. در این مراسم همه خدام حضرت که ۱۵۰۰نفر هستند، حضور دارند و هر کدام با شمعوی روشن علاوه بر روشنایی صحن، شکوه و جلوه خاصی به مراسم می دهند. به نظر می رسد صد ها لامپ با یک کلید برق روشن شده است.

پس از ادای خطبه، ۱۵۰۰خادمی که در وسط صف ایستاده بودند، شروع به حرکت کرده، با نوحه خوانی به فارسی و ترکی، توجه جمعیت را به خود جلب می کنند. آن ها سه دور این حرکت آرام و محزون را انجام می دهند، به گونه ای که می توانم گویم در تمام عمرم هرگز مراسمی به این عظمت ندیده ام. پس از ختم مراسم، همه مردان و زنان مؤمن با حالتی متأثر و قلبی آکنده از حزن و اندوه، صحن را ترک می کنند. گفته می شود در شب تولد حضرت رضا(ع) نیز چنین مراسمی برگزار می شود، زیرا یازدهم ذی القعدة برای مردم خراسان، روز بزرگ و باشکوهی است. همانند خطبه شب وفات (شهادت) حضرت رضا(ع)، در شب عاشورا نیز مراسم مشابهی در صحن اجرا می شود و زوار علاقه مند، بسیاری در چنین شب هایی در مشهد هستند».

تصویری از مهمان سرای حضرت در دوره پهلوی

مشهدیات

گذری بر ساخت مزار و گنبد ا...وردی خان

سیدی | «مهدی سیدی»، مشهدپژوه، در کتاب «سیمای تاریخی شهر مشهد»، ...وردی خان را یکی از سرداران مشهور در دوران شاه عباس اول صفوی معرفی می کند و می نویسد: «ا...وردی خان برای خویش در حرم مقبره ای ساخته، در همان سال درگذشته و در مزار مزبور نیز دفن شده است. وی به جز موقوفاتی که برای مقبره خویش داشته و اکنون از تصرف وقف خارج شده، موقوفات کرامندی را نیز در شهر مشهد، وقف بر فقرای مجاور و زائر اراض اقدس رضوی کرده است. تولیت این موقوفه که با یکی از علمای عصر صفوی بوده، اکنون به اعقاب همان شخص تعلق دارد و از زمره موقوفات دایر و فعال شهر مشهد است».

«عزیزا...عطاردی» نیز در کتاب «تاریخ آستان قدس»، شرحی بر احوال این سردار می دهد که چنین است: «ا...وردی وقتی والی فارس می شود، معماری از اصفهان به مشهد می فرستد و این عمارت را می سازد که کار ساختمان آن، سال ۱۰۲۱هجری قمری پایان می گیرد».

این بنا از منظر رواق و گنبد دارای ارزش است. تاریخ نگاران آغاز ساخت بنای رواق را ۱۰۱۳هجری قمری نوشته اند. کار روی این یادگار مانا بیش از هفت سال زمان می برد و وقتی تمام می شود که...وردی نیز با فاصله ای اندک بدورد حیات می گوید. مساحت رواق، ا...وردی، ۱۷۱۰مترمربع است که با کتیبه های فراوان زینت داده شده است. سوای این در گرداگرد آن، می توان تاریخ ولادت و شهادت امامان معصوم(ع) را که بر سنگ حک شده است، به تماشا نشست. «سیدی»، گنبد سایه انداخته بر مقبره را چنین توصیف می کند: «این مقبره که در شمال شرق گنبد حاتم خانی و شرق توحیدخانه ساخته شده، از رواق های بسیار هنری و ارزشمند حرم حضرت رضا(ع) است. ساختمان بنا در سال درگذشت ا...وردی خان (۱۰۲۲قمری) به پایان رسیده و خان در آن مدفون شده است. این رواق، بنایی هشت گوش با هشت صغه است. کمترین فاصله اضلاع روبه رو حدود هشت و نیم متر و بیشترین آن ها حدود دوازده متر است. ارتفاع گنبد از کف را نیز شانزده متر نوشته اند. دیوارهای گنبد ا...وردی خان با کاشی های نفیس رنگارنگی پوشیده شده است. این رواق در سال ۱۲۴۰ تا ۱۳۴۷ خورشیدی مرمت و نمای بیرونی گنبد آن با مس پوشانده شده است؛ به همین سبب، ظاهرا کپوتران حرم از نشستن بر روی این گنبد پرهیز می کنند. درحالی که بر روی گنبد طلا می نشینند، از گنبد ا...وردی خان در دوره صفوی و نادری، عموما به عنوان ضیافت خانه و محل صرف شربت استفاده می شده است».

زیبایی های بصری و ارزش معماری رواق و گنبد ا...وردی خان «عزیزا...عطاردی» نیز شرحی از معماری این بنا در پژوهش های خود آورده و آن را یکی از بناهای باشکوه و زیبای آستان قدس رضوی توصیف کرده است: «شکل این بنا هشت گوش است و سقف بسیار مجلل و باشکوهی دارد که بینندگان را به طرف خود جذب می کند. کاشی های رنگارنگ دارای خطوط و نقوش زیبا و دل فریب، در کماثل ظرافت و استادی ساخته شده که نظیر آن در عالم کمتر دیده می شود و از نفایس آثار هنری است. در این گنبد باشکوه مجلل، هشت صغه در پایین و هشت صغه در بالا به صورت غرفه ساخته شده که در داخل هر کدام، کتیبه ای نقش خورده است. در زیر گنبد بالای غرفه ها نیز کتیبه ای بسیار زیبا با خط ثلث نوشته شده و در آن سوره مبارکه جمعه و سوره توحید را حک کرده اند و در صفه ای که از آنجا به رواق دارالضیافه می رود، با خط نستعلیق روی کاشی های معرق این چند بیت را نوشته اند: «خوش بنایی است این بنا که زند/فرش او تکیه بر فراز فلک//تا کند رفعت نظر بنهاد/از مه و مهر و نه شب وفت عینک// چون بود در جوار روضه شاه/خردم گفت کامده بی شک// سال تاریخ آن خجسته مقام/کعبه خلق و سجده گاه ملک».

- کتیبالاضلاعی که گنبد ا...وردی خان را ممتاز کرده است

«مهدی اشراقی» که درباره کاشی کاری گنبد ا...وردی خان پژوهش کرده است، درباره معماری آن چنین توضیح می دهد: «این بنا که هم زمان با مسجد «شیخ لطف ا...» در اصفهان ساخته شده، کار امیر معمار اهل اصفهان است که طرح آن به صورت کتیبالاضلاع اجرا شده و این یکی از دلایلی است که بنا را نسبت به دیگر ابنیه موجود در حرم، ممتاز می کند».

او در ادامه می گوید: «نمای خارجی صفه جنوب شرقی رواق که در دارالضیافه واقع است، در گذشته سردری بزرگ داشته که محل ورود به رواق بوده است. این بخش، کاملا مقرنس کاری شده و از یادگارهای هنرمندان پیشین [بوده است] و هم زمان با ساخت بنای اصلی در عهد صفوی با گرفته که به ایوان رضا(ع) معروف بوده است. سقف خارجی رواق نیز برای استحکام و محافظت با قطعات و خشت های مسی پوشیده شده و به صورت گنبدی درآمده تا از نفوذ باران و رطوبت درمان

ناگفته نماند که در سال ۱۲۵۹هجری قمری یعنی در زمان

محمدشاه قاجار، استادی مشهدی به نام محمدتقی کاشی ساز، قسمت هایی از این رواق را که گویا آسیب دیده بوده است، تعمیر می کند. علاوه بر آن، قطعاتی از کاشی های معرق مقرنس سقف گنبد بر اثر مرور (گذشت) زمان و حوادث طبیعی ریخته بود، به ویژه که از سال ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۴ خورشیدی در این رواق و دارالضیافه را بسته بودند و همین سبب بی توجهی و تخریب معماری در این بخش شده بوده است تا اینکه دستور مرمت آن به وسیله چند استاد ماهر معرق کار اجرایی می شود و چون صنعت کاشی سازی به تکامل کنونی نرسیده بود، بیش از ۱۰سال طول می کشد تا استادان آن دوره بتوانند کاشی های آسیب دیده را با همان نقش و کیفیت اولیه بازسازی کنند.